

І. В. Музика

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ КРИЗЬ ПРИЗМУ КАНТІВСЬКОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Причинами, які спонукали автора статті звернутися до кантівської концепції праворозуміння у спробі знайти методологічні засади встановлення і гарантування режиму верховенства права у житті суспільства, є кантівська теорія «нового» природного права (обґрунтування невідчужуваності основних прав і свобод людини зміст яких визначається умовами життя суспільства), кантівське вчення про справедливість, цивільний (правовий стан суспільства) та правову державу, викладені у його працях «Метафізичні засади вчення про право» та «Метафізичні засади вчення про чесноти» (обидві 1797), у яких філософ створює органічну теорію держави і громадянського суспільства, що діють на правових засадах.

Проблемі визначення змісту феномену верховенства права присвячені праці багатьох українських дослідників, зокрема Д.О. Вовка, В.М. Гайворонського, Р.Ф. Гринюка, А.П. Зайця, В.В. Копейчикова, Є.В. Назаренко, О.Ф. Скаун, В.М. Співака та ін. [1]. Зміст принципу верховенства права сьогодні викликає найбільш жваві дискусії серед вітчизняних науковців, трактування його змісту має доктринальний характер, єдиної концепції розуміння принципу верховенства права до цього часу не вироблено. На жаль, обсяг даної публікації не дозволяє навести характеристики змісту принципу верховенства права цих та інших українських науковців. Та все ж можна вирізнити кілька основних підходів до розуміння змісту принципу верховенства права: такі, що розрізняють або не розрізняють право і закон; такі, що вважають принцип верховенства права принципом правової держави і такі, що вважають його самостійним принципом права; такі, що надають принципу верховенства права характеру складного соціально-правового інституту і такі, що обмежують його лише морально-ціннісним змістом тощо.

Основною причиною доктринального характеру сучасних підходів до визначення змісту принципу верховенства права, на наш погляд, є проблема праворозуміння, оскільки саме особливості праворозуміння визначають зміст цього принципу. Тому видається доцільним навести характеристики принципу верховенства права

сформульовані окремими науковцями. Зокрема, як зазначає П.М. Рабінович, принцип верховенства права не тотожний принципу верховенства закону, відмітність між ними пов'язана з розбіжністю у розумінні права і закону. Панування закону означає насамперед верховенство правового закону, бо не кожний закон є саме таким. Відповідність змісту закону праву є ще однією ознакою принципу верховенства права, важливим показником правової держави [8, с. 341-342].

Разом з тим, зазначає М.І. Козюбра, чітких критеріїв віднесення законів до правових не вироблено до цього часу. Досить часто для оцінки правових законів вдаються до застосування категорій справедливості, розуму, «правового ідеалу», «правової природи речей» тощо. Ідеї та ідеали, на думку вченого, є занадто абстрактними, неусталеними і суб'єктивними, а тому не можуть розглядатись як безпосередній регулятивний імпульс права. Тому найбільш реальним і об'єктивним критерієм правового закону є, насамперед, природні невідчужувані права людини. У західноєвропейській думці принцип верховенства права традиційно також ототожнюється здебільшого з верховенством фундаментальних прав і свобод людини [4, с. 9].

Окрім того, підкреслює М.І. Козюбра, зміст принципу верховенства права безпосередньо пов'язаний з такими категоріями, як справедливість, свобода, гуманізм [4, с.6]. Зокрема, на думку вченого, більш дієвим для практичної діяльності принцип верховенства права буде тоді, коли він пов'язуватиметься не тільки з абстрактною і досить суб'єктивною категорією справедливості та надто розпорошеним розумінням права, а, насамперед, з основними невідчужуваними правами людини, в яких матеріалізується ідея справедливості. «Зв'язаність» і «обмеження» діяльності трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової – основними правами особи є безпосереднім проявом реалізації принципу верховенства права [4, с.7].

Безпосереднє відношення до розуміння принципу верховенства права, підкреслює М.І. Козюбра, має також досягнення людського виміру пра-

ва, оскільки право в єдності природного й соціального виступає як одна з найважливіших властивостей буття людини [4, с.10].

Висловленій думці співзвучний принцип соціального натуралізму, сформульований О.М. Костенком, як найважливіший методологічний принцип розв'язання основного питання правознавства – «що таке право?» Принцип соціального натуралізму, на думку ученого, дозволяє повному визначити, що у феномені права – від матері-природи, а що від волі й свідомості людей. Тобто право, наголошує вчений, є законами матері-природи, за якими люди мають жити у суспільному житті, пізнаючи їх і надаючи їм вигляду законодавства. Ця формула знімає проблему протиставлення у правознавстві природного і позитивного права, оскільки обидві концепції відображають взаємопов'язані аспекти одного й того ж феномену – права. З принципу соціального натуралізму автор виводить також наступне положення: мати-природа дозволяє людині усе, що відповідає її законам, а забороняє те, що суперечить їм. Відповідно незаконним може визнаватися лише те, що є протиприродним, тобто те, що суперечить законам соціальної природи [6, с. 62, 64]. Виходячи з наведеної точки зору, можна виокремити ще один критерій правового закону – відповідність його змісту законам природи.

Як уже зазначалось, іншим аспектом розуміння принципу верховенства права є категорія справедливості. Сучасні теорії справедливості у галузі філософії, особливо ті, в основі яких лежить теорія лібералізму, поділяють разом з класичними теоріями наступні цінності: умови рівності між особами, що діють у справедливих інституціях; суспільства, які поділяють громадське відчуття справедливості, але не обов'язкова існують в умовах соціальної гармонії; принципи громадської справедливості формулюються й універсально приймаються тими, хто погоджується реалізувати свої свободи в цих процедурних межах; індивіди здобувають освіту, яка допомагає їм розвинути відчуття справедливості, а отже, вони набувають моральну та раціональну схильність, що наділяє їх здатністю розглядати справедливе суспільство як цінність, знати закони, які ними правлять і володіти розумінням, необхідним для їхньої повної та вільної участі у такій системі. Багато сучасних теорій справедливості, що піддаються постмодерністській критиці, є кантіанськими. Зокрема, критикується Кантівська етика, яка спирається на всеохопність, універсальність і рівність. Проте сучасна філософська традиція повертається до Канта через увагу до ролі рефлексивного судження, яке описане у «Критиці су-

дження», в практиці справедливості, як і у справедливій практиці [9, с. 403-404].

Витоки сучасних підходів до філософсько-правового розуміння змісту категорії «верховенство права» містяться у концепціях природного права та юридичного позитивізму. Зокрема, як зазначає В.О. Васильчик, у теорії природного права за допомогою цього поняття виявляється онтологічна ідея права, пояснюється власне сутність правових явищ, справедливість також використовується як критерій оцінки закону. Такі завдання дають підстави розглядати поняття справедливості у рамках теорії природного права у двох аспектах (сутнісному онтологічному) та аксіологічному. В онтологічному аспекті за допомогою категорії справедливості пояснюється сутність права, а в онтологічному аспекті ця категорія виконує критичну функцію, тобто застосовується для оцінки позитивного, владно встановленого права, як такого, що відповідає чи не відповідає сутності права. На думку вченого, позитивістське ставлення до категорії справедливості, яке виходить з відносного характеру моралі та моральних цінностей, до яких відносить і справедливість, визнає чинним позитивне на право навіть тоді, коли воно несправедливе, а тому юридичний позитивізм неспроможний охопити все розмаїття правових явищ, як це робить теорія природного права, відповідно до якої зміст права завжди відповідає принципу справедливості. Отже, природно-правове визначення справедливості складає розуміння цієї категорії як особливої допозитивної (яка виникає та існує до позитивного права) або надпозитивної (як визначального ідеалу позитивного права) інстанції, покликаної на засадах моральних, релігійних, духовних характеристик критично оцінити та належно зорієнтувати приписи офіційно встановленого права [2, с. 269 – 272].

На думку С.В. Бобровник, верховенство права є одним із центральних інститутів розвинутого демократичного суспільства та правової держави, який є самостійним феноменом, заснованим на провідних ідеях наукової юридичної думки і визначає умови життєдіяльності суспільства, розвитку держави та її інституцій, а також є ключовою ознакою правової держави, що характеризує розвиток держави у відповідності або невідповідності до ідеалу правової соціальної держави, а також є принципом, що характеризує і визначає розвиток суспільства, як трансформаційного, котрий пов'язаний із становленням правової держави та громадянського суспільства. Як зазначає учена, проблема змісту і значення інституту верховенства права має двоаспектний

характер, що виявляється на теоретичному рівні, змістом якого є система концептуальних знань феноменологічних та методологічних основ верховенства права; а також на практичному рівні, що характеризується як система програмних заasad встановлення і гарантування режиму верховенства права у житті суспільства. Виходячи зі сказаного, дослідниця доходить висновків, що: 1) зміст і значення інституту верховенства права змінюються залежно від історичних обставин, зокрема, сьогодні вчені наблизилися до єдиного концептуального розуміння його сутнісних і значеннєвих характеристик, як самостійного феномену, заснованого на провідних ідеях наукової юридичної думки; ключового елемента правової держави; принципу, який характеризує та визначає розвиток суспільства як трансформаційного, що пов'язано зі становленням правової держави; 2) верховенство права є самостійною категорією, що визначає, з одного боку, стан панування правових норм і права серед інших соціальних норм, а з іншого – характеризує панування правових норм у поведінці громадян; 3) проблема змісту і значення інституту верховенства права має двоаспектний характер, що виявляється на теоретичному та практичному рівнях [1, с. 69-70, 72].

Певним підсумком досліджень феномену верховенства права стала праця вчених Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України Ю.С. Шемщученка, Н.М. Оніщенко, В.Б. Авер'янова та ін. «Принцип верховенства права: проблеми теорії і практики», у якій досліджується розвиток доктринальних уявлень про зміст принципу верховенства права, у тому числі, і у тісному зв'язку з трансформацією праворозуміння. Зокрема наголошується, що сучасне розуміння змісту принципу верховенства права тісно пов'язується з абстрактною категорією справедливості та з невід'ємними і невідчужуваними правами людини, в яких реалізується ідея справедливості [7].

Отже, сучасні уявлення про зміст принципу верховенства права багато у чому являють собою доктринальне бачення окремих науковців, засноване насамперед на особливостях підходів до розуміння права. Методологічною основою вироблення єдиного концептуального розуміння змісту принципу верховенства права на основі різноманітності доктринальних уявлень і підходів, на нашу думку, могла б сприяти концепція праворозуміння І. Канта¹, заснована на триєднос-

ті трьох складових права – природному праві (яке є поєднанням двох гілок: публічного і приватного), справедливості та позитивному (статутарному) праві. Філософ визнає джерелом природного права – розум людини (очевидні апіорні принципи), джерелом справедливості – апіорні принципи (совість людини), джерелом позитивного (статутарного) права – волю законодавця [5, с.10].

І.Кант також поділяє право на природжене й набуте. Перше – належить кожному від природи незалежно від будь-якого правового акту, друге – право, для якого є необхідним правовий акт. Природжене він також називає внутрішнім правом (*meum vel tuum internum*), тому, що зовнішнє право завжди повинно набуватися [5, с.10].

Єдиним первинним природженим правом І.Кант вважає свободу (незалежність від свавільного примусу іншого). Рівність (незалежність, яка полягає в тому, що інші не можуть зобов'язати кого-небудь робити те, що вони самі не зобов'язані робити), вважав мислитель, закладена уже у самому принципі природженої свободи [5, с.147-148].

І.Кант заперечує поділ природного права на природне і суспільне, а поділяє – на природне і цивільне, перше з них називає приватним, і друге – публічним правом. Він зазначає: «Насправді, природному стану протилежним є не суспільний, а цивільний стан: у природному стані суспільство може існувати не тільки як громадянське (таке, що гарантує моє і твоє за допомогою публічних законів); тому право у природному стані і називається приватним» [5, с.152].

Невід'ємною частиною права і принципом, який лежить в основі поділу права на приватне, публічне та цивільне, І. Кант вважав справедливість. Зокрема, мислитель зазначав, що правовий стан – це взаємовідносини між людьми, що містять умови, за яких кожен може користуватися (*teilhaftig werden*) своїм правом. Формальний принцип можливості такого стану, що розглядається з погляду ідеї волі, що встановлює загальні закони, називається суспільною справедливістю, яка відносно можливості, або дійсності, або необхідності володіння предметами (як матерією свавілля) відповідно до законів може поділятися на охоронну справедливість (у формі правосуддя) (*iustitia tutatrix*), взаємонабуваючу (*iustitia commutativa*) та розподіляючу (*iustitia distributiva*). Неправовий стан, що характеризується відсутністю розподіляючої справедливості, І.Кант називає природним станом (*status naturalis*). Протилежним йому він вважає не суспільний стан, а цивільний стан (*status civilis*) суспільства, що підпорядковується розподіляючій справедливості; тому, що і в природному стані можуть існувати

¹ На жаль, обсяг даної публікації не дозволяє розглянути проблему праворозуміння І. Канта у більш повному обсязі, тому автор статті зупиниться лише на характеристичній структурі права, запропонованій мислителем.

ти правомірні спільноти (шлюбні, батьківські, домашні та інші), для яких немає апіорного закону: «ти повинен вступити у цей стан»... Перший і другий із указаних станів філософ називає станом приватного права, третій – станом публічного права, яке містить стільки ж і ті ж самі обов'язки людей, які можуть розумітися в тому стані. Матерія ж приватного права однакова в обох випадках. Отже, робить висновок І.Кант, закони стану публічного права стосуються лише правової форми свого спільного буття (конституції), стосовно якої ці закони необхідно повинні розумітися як публічні [5, с.224-226].

З приватного права, підкреслює філософ, у природному стані впливає постулат публічного права: особа повинна при відносинах неминучого співіснування з усіма іншими людьми перейти з природного стану в стан правовий, тобто в стан розподіляючої справедливості. Підстави цього можна аналітично вивести з поняття права у зовнішніх відносинах на протипагу насильству (*violentia*). Сукупність законів, які необхідно обнародувати для того, щоб створити правовий стан, і є публічне право. Публічне право є системою законів, виданих для народу або для багатьох людей, багатьох народів, які впливають один на одного у правовому стані, коли діє одна об'єднуюча їх воля, які мають потребу у конституції, щоб користуватись тим, що засновано на праві [5, с.226-227].

Правовий стан окремих індивідів, наголошує І. Кант, у складі народу у відношенні один до одного називається цивільним (*status civilis*), а їх сукупність у відношенні своїх власних членів – державою (*ci vitas*), яка в силу своєї форми як щось зв'язане загальною зацікавленістю всіх у тому, щоб знаходитися у правовому стані, називається спільнотою (*res publica latius sic dicta*), а у відношенні до інших народів – просто владою (*potentia*) (звідки і слово *Potentaten*); оскільки ж воно успадковане об'єднання, воно називається також корінним народом (*gens*), що дає підстави розуміти під загальним поняття публічного права не тільки державне право, а і міжнародне право (*ius gentium*); оскільки ж земля уявляється не нескінченною, а замкненою поверхнею, державне і міжнародне право з необхідністю призводять до ідеї права держави народів (*ius gentium*) або громадянства світу (*ius cosmopoliticum*). Тобто, якщо серед цих трьох можливих форм правового стану не вистачає хоча б однієї в обмежуючому зовнішню свободу принципі, будівлі всіх інших форм будуть підірвані і врешті-решт зруйнуються [5, с.231-232].

Отже, в основі кантівської концепції правового суспільства і правової держави лежить певне

розуміння справедливості (розподіляючої), яка визначає зміст принципу верховенства права: гуманізм, свобода, рівність, моральність, повага до права та добровільне підкорення праву, ставлення до права як до найвищого блага, що є гарантією існування правового порядку та запобігає тиранії й анархії тощо.

Зокрема, І. Кант підкреслює, що до того, як було створено стан, заснований на публічних законах, окремі особи, народи і держави ніколи не можуть бути гарантовані від насильства один над одним, причому кожен робить на основі власного права те, що йому здається правовим і благим, незалежно від думки інших, тому така людина, якщо вона не хоче зрестися будь-яких правових понять, повинна вийти з природного стану, у якому кожен діє за власним розсудом, і має об'єднатися з усіма іншими (оскільки не може уникнути взаємодії з ними), для того, щоб підкоритися зовнішньому примусу, який спирається на право, тобто вступити у стан, у якому кожному за законом буде визначено і достатньо сильною владою (не його власною, а зовнішньою) надане те, що повинно бути визнано своїм, тобто особа повинна вступити у цивільний стан. У цивільному стані вказані умови, за яких закони можуть бути приведені до виконання (відповідно до розподіляючої справедливості) [5, с. 232-233].

Так кантівська концепція права виступає правовою підставою створення правового суспільства й критерієм виміру правових засад державного життя [3].

Якщо взяти за методологічну основу праворозуміння І.Канта та існуючі концепції змісту принципу верховенства права, створені вітчизняними ученими, то можна дійти таких висновків щодо змісту і сутності принципу верховенства права:

- це самостійний принцип права, який є першоосновою і головною умовою побудови держави і суспільства гуманістичного типу (у наш час правової, соціальної держави) і має соціально-філософський та юридичний зміст;

- соціальний-філософський зміст принципу верховенства права визначається положеннями ліберальної концепції справедливості, наведеної вище, а також соціально-орієнтованою економікою та політикою; знаходженням гармонії у відносинах між людьми у відповідності до природних законів і гармонії між особистими і суспільними інтересами; запобіганням деструктивному ентропійному процесу дезорганізації суспільства шляхом перебудови свідомості людей і, насамперед, світоглядних засад, з метою формування поваги до людини і Природи;

- юридичний зміст принципу верховенства права засновується на таких положеннях: розмежування понять право і закон; визначення критеріїв правового та неправового (критеріями правового, на нашу думку, є: непорушність прав і свобод людини та забезпечення екологічної та суспільної безпеки; відповідність правових норм законам природи і засадам справедливості); верховенство правових законів і Конституції; невідворотність юридичної відповідальності; зв'язаність правом державних органів, громадянського суспільства та окремих індивідів; створення та нормативне закріплення конституційних державно-правових механізмів реалізації принципу верховенства права (ліквідація та недопущення правових привілеїв та дотримання юридичної рівності; закріплення у вигляді основних принципів права та правових норм загальнолюдських цінностей; наявність демократичної процедури прийняття законів; наукова та соціальна обґрунтованість законодавства; формування відповідної структури державної влади; підвищення авторитету та ролі суду у справі підтримання правового порядку та захисту прав і свобод громадян тощо).

Список літератури

1. *Бобровник С. В.* Зміст і значення інституту верховенства права в умовах трансформації суспільства // *Правова держава*. Випуск 19. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – С. 69-70, 72.
2. *Васильчук В. О.* Категорія справедливості у сучасному праворозумінні // *Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти*. Матеріали XIII історико-правової конференції (м. Чернівці, 20-22 травня 2005 р.) – Чернівці: Рута, 2005. – С. 269–272.
3. Див.: *Вовк Д.* Проблеми визначення та дії принципу верховенства права в Україні // *Право України*. – 2003. – № 11. – С. 67; *Гайворонський В.* Конституційний принцип верховенства права // *Право України*. – 2003. – № 5. – С. 31; *Гринюк Р. Ф.* Ідея правової держави: теоретико-правова

модель і практична реалізація. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 211–212; *Засць А. П.* Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування) // *Вісник Академії правових наук України*. – Х., 1998. – № 1. – С. 3; *Копейчиков В. В.* Про теоретичні засади конституційного ладу // *Вісник Академії правових наук України*. – Х., 1993. – № 1. – С. 16; *Назаренко Є.В.* Державно-правова реформа – шлях до правового прогресу // *Державно-правова реформа в Україні*. – К.: Ін-т законодавства ВРУ, 1997. – С. 89; *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): Підручник. – Харків: Еспада, 2006. – С. 176–177; *Снівак В. М.* Правова держава: ідейні витoki та проблеми побудови в Україні. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 153.

4. Див.: *Максимов С. І.* Кантівський проект правового суспільства і нові демократії // *Проблеми філософії права*. – 2006 – 2007. Том IV – V. – С. 17-23.

5. Інтерв'ю з Миколою Козюброю, доктором юридичних наук, професором, суддею Конституційного Суду України у відставці // *Верховенство права*. Законодавчий бюлетень. – К, 2005 – С. 9. веб-портал www.deputat.org.ua

6. *Кант Иммануил.* Метафізика нравов в двух частях // *Сочинения в шести томах*. Т.4. – Ч.2. – М.: Мысль, 1965. – 486 с.

7. *Костенко О. М.* Соціальний натуралізм як методологічний принцип юридичної глобалістики // *Національна держава і право в умовах глобалізації*. Збірник наукових статей. – Київ, 2007. – С. 62, 64.

8. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики у двох книгах / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка; [ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова)] – К.: Юридична думка, 2008.

9. *Рабінович П. М.* Верховенство права // *Юридична енциклопедія*. – Т. 1. – К., 1998. – С. 341–342.

10. *Енциклопедія постмодернізму* / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; Пер. з англ. В. Шовкун; Наук. ред. пер. О. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – С. 403–404.

И. В. Музыка

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ СКВОЗЬ ПРИЗМУ КАНТОВСКОГО ПРАВОПОНИМАНИЯ

Современные подходы к пониманию содержания принципа верховенства права интерпретируются сквозь кантовское понимание права, в котором справедливость и гуманизм является неотъемлемыми принципами бытия правового государства и гражданского общества. Предлагается также авторское виденье содержания и сущности принципа верховенства права.

I. V. Muzyka

**PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW: A MODERN LOOK AT THE ISSUE THROUGH THE
KANTIAN CONCEPT OF LAW**

The modern approaches to the understanding of the content of the principle of the rule of law is interpreted through the Kantian concept of law where justice and humanism are viewed as inalienable principles of the being of the *Rechtsstaat* and civil society. Author also provides her vision of the content of the principle of the rule of law.